Geletterdheid en boekengebruik bij de vroegste begijnen

door

Walter SIMONS

Er zijn twee aanleidingen voor dit stuk over geletterdheid en boekengebruik bij de vroegste begijnen. De eerste is de publicatie, nu al drie jaar geleden, van de Leidse dissertatie van Karl Stooker en Theo Verbeij, *Collecties op Orde : Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*[1]. Dit boek vat de resultaten samen van een groots opgezet onderzoek naar de belangstelling van kloosterinstellingen en "semi-religieuze gemeenschappen" – waarmee onder andere begijnen worden bedoeld – voor teksten in het Middelnederlands, gesteund op de Leidse Bibliotheca Neerlandica Manuscripta. Het is een enorm en belangrijk werk, dat terecht is geprezen (en waarvan sommige beperkingen al zijn aangeduid) in de eerste recensies[2]. Mij interesseerde vooral het aandeel van begijnengemeenschappen in de overlevering van de Middelnederlandse literatuur. En, zoals ik eigenlijk al verwachtte, waren de conclusies van Stooker en Verbeij zeer duidelijk : op grond van wat nog is bewaard moeten we wel geloven dat het aandeel van begijnengemeenschappen in de overlevering van de Middelnederlandse teksten vrij gering is geweest : de auteurs berekenden dat van de 1132 bewaarde handschriften die met zekerheid aan middeleeuwse kloosters en semi-religieuze instellingen konden worden toegeschreven, er slechts 78, of nog geen 7%, uit begijnengemeenschappen afkomstig waren[3]. Daarmee volgen begijnen als

1. Leuven, 1997, 2 delen.

2. Zie bijvoorbeeld E. A. Overgauw, "Miscellanea", in *Millennium* 13 (1999), p. 37-44.

3. Ik laat hier even buiten beschouwing dat sommige handschriften, door Stooker en Verbeij onder de begijnenhandschriften samengebracht, misschien pas na de middeleeuwen in het bezit van begijnen zijn gekomen (zie bijvoorbeeld *Collecties*, dl. 2, nrs. 120-122, drie handschriften uit de 15de eeuw, die pas in de 16de eeuw door de begijn Mertijnken van Corstelles zijn verworven). Anderzijds hebben de auteurs wat twijfel bij één handschrift (Gent, Universiteitsbibliotheek, Hs. nr. 1038, uit de eerste helft van de 16de eeuw), waarvan ze de mogelijkheid openlaten dat het tot de verzameling van het klooster Betlehem bij Leuven behoorde (*Collecties*, dl. 2, nr. 758). Dit is een vergissing : het behoorde aan het convent Betlehem op het Leuvense Groot Begijnhof van Ten Hove. Eén handschrift ten slotte is aan

bezitters van dergelijke handschriften ver achter de kloosters van regularissen en tertiarissen (om ons alleen maar tot vrouwelijke instellingen te beperken), die respectievelijk 30% en 22% van het bestand in hun collecties hadden. De grote belangstelling voor het boek vanwege dergelijke huizen, die meestal onder invloed van Windesheim of, meer in het algemeen, in de sfeer van de Moderne Devotie moeten worden gesitueerd, was genoegzaam bekend. Dat dergelijke kloosters dan ook de belangrijkste aanduidbare verzamelaars van handschriften in de volkstaal zijn geweest, hoeft dus niet te verbazen. Het kleine aandeel van begijnen, zowel proportioneel als in absolute cijfers, vergt echter wel wat commentaar. De zeer lage score doet zelfs nog meer vragen rijzen, indien we die 78 handschriften van nabij bekijken : twee derden ervan (46 handschriften) zijn afkomstig van slechts drie begijnhoven, namelijk die van Haarlem, Amsterdam en Diest, d.w.z. drie kleine tot middelgrote begijnhoven die in de late vijftiende en zestiende eeuw, toen vrijwel al die handschriften werden geproduceerd, sterk door – opnieuw – de Moderne Devotie werden beïnvloed. Onder de andere handschriften die aan begijnen konden worden toegeschreven, vinden we dan weer een groot aantal statuten- en regelhandschriften, die toch een aparte plaats innemen en nauwelijks tot het bibliotheekbestand kunnen worden gerekend[4]. Dit is allemaal bitter weinig, zeker als we er rekening mee houden dat begijnengemeenschappen gewoonlijk 100 tot 200 jaar ouder waren dan de kloosters van regularissen en tertiarissen (en ze dus theoretisch één of twee eeuwen vroeger hun collecties konden opbouwen) en, nog belangrijker, dat de eerste producten van de mystieke en devotionele literatuur in de volkstaal doorgaans met begijnen worden geassocieerd.

Ik nam kennis van het werk van Stooker en Verbeij terwijl ik de laatste hand legde – en hier komen we bij de tweede aanleiding tot dit essay – aan een nieuwe synthese over de Zuid-Nederlandse begijnenbeweging in de middeleeuwen[5]. Een van de conclusies van dit boek, dat in 2001 zal verschijnen, is dat die begijnenbeweging groter en meer verscheiden is geweest dan gewoonlijk wordt gedacht. In het geheel van de Zuidelijke Nederlanden, t.t.z. de

hun aandacht ontsnapt : Gent, Klein Begijnhof van Ter Hooie, Archief, zonder nummer (Gerard Zerbolt van Zutphen's *Boek van geestelijke opklimmingen*, einde 15de eeuw), dat omstreeks 1500 aan het begijnhof werd geschonken (zie hieronder, noot 41).

4. Er zijn trouwens meer regelhandschriften bewaard dan in *Collecties* vermeld staan.

5. *Cities of Ladies. Beguine Communities in the Southern Low Countries, 1200-1565*, te verschijnen bij University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2001.

bisdommen Terwaan, Atrecht, Doornik, Kamerijk en Luik, vond ik, vanaf het begin van de begijnenbeweging omstreeks 1200 tot het begin van de Opstand, sporen van 298 begijnengemeenschappen, verspreid over 111 steden en kleinere plaatsen. Het overgrote deel van die gemeenschappen werd gevormd tussen 1230, toen de eerste begijnhoven werden gesticht, en 1318, toen de begijnenbeweging onder verdenking van ketterij werd gesteld en waarna er nog weinig nieuwe stichtingen gebeurden. Het gaat hier dus om een essentieel dertiende-eeuwse beweging, die in de veertiende eeuw een ernstige crisis doormaakte en in de vijftiende eeuw een bescheiden heropbloei kende, die door de godsdiensttroebelen van de zestiende eeuw tijdelijk ongedaan werd gemaakt en pas in de zeventiende eeuw voortzetting vond. Ik gebruik de term begijnen*gemeenschap* omdat het meer courante *begijnhof* te beperkt en niet representatief is voor het geheel van de begijnenbeweging. Van die bijna 300 gemeenschappen waren er namelijk slechts 77 "begijnhoven" zoals we die ons gewoonlijk voorstellen : grote complexen van huizen, conventen, een hospitaal, gearrangeerd rond een centrale kerk of kapel en ommuurd of soms zelfs van grachten voorzien, en natuurlijk begeleid door een eigen priester en soms verscheidene kapelaans. De grootste van die gemeenschappen (de begijnhoven van Saint-Christophe te Luik, Sint-Catharina te Mechelen, en misschien ook de Wijngaard te Brussel en Sint-Elizabeth te Gent) moeten in de dertiende tot vijftiende eeuw en soms ook daarna zo'n 1000 tot 2000 begijnen geteld hebben[6]. Begijnhoven waren niet alleen groter maar ook veel standvastiger dan andere begijnengemeenschappen omdat ze, in vergelijking met de laatste, beter georganiseerde en beter gefinancierde instellingen waren, met soms adequate stichtingsfondsen (onder andere door de steun van landsheren en edelen), ook al bleef hun vermogen veel kleiner dan dat van traditionele kloosterorden. De andere 221 begijnengemeenschappen die in de Zuidelijke Nederlanden ontstonden, noem ik begijnenconventen : afzonderlijke huizen van en voor begijnen die samenleefden in een wat informeler verband, volgens statuten door de stichter (vaak zelf een begijn) opgesteld, zonder eigen kapel, soms zonder geregelde bezoeken van een priester of andere clericus. Begijnenconventen buiten de "hoven" gelegen waren dus niet alleen kleiner, maar ook minder stabiel en vooral armer : het stichtingsfonds was gewoonlijk beperkt tot het huis, wat grond en wat renten. Niettemin waren hun activiteiten niet

6. Simons, *Cities of Ladies*, hoofdstuk 2, en appendix II, bespreekt deze cijfers.

te verwaarlozen en sommige instellingen moeten tijdelijk heel wat uitstraling gehad hebben. Overigens konden die "kleinere" conventen soms redelijk grote gemeenschappen vormen : in de middeleeuwen telde men 72 begijnen in het convent van Le Roy te Atrecht (in 1316-24), 51 begijnen in het convent van Saint-Syr te Nijvel (in 1284), 25 begijnen in het Margaretaconvent van Aken (in 1315), en ga zo maar door[7]. Ik vermeld die cijfers om te benadrukken hoe omvangrijk de hele beweging geweest moet zijn : bijna 300 begijnengemeenschappen dus, alleen al in het zuiden van de Nederlanden : dat is meer dan alle tertiarissenkloosters in de hele Nederlanden (251) en niet zoveel minder dan alle kloosters van tertiarissen en regularissen in de hele Nederlanden samen genomen (392). Niettemin, ondanks die omvang en dat duidelijk massale succes van de begijnenbeweging, vond ik ook in mijn eigen onderzoek zeer weinig handschriften die met zekerheid aan een bepaalde begijnengemeenschap konden worden toegeschreven.

Hoe kunnen we die magere oogst aan handschriften verklaren? Eén, misschien weinig voor de hand liggende verklaring, moet ik eerst kordaat elimineren. Men kan immers veronderstellen dat begijnen niet alleen handschriften in de volkstaal gebruikten, maar ook in het Latijn, en dat een studie van hun boekenbezit gesteund op het overgeleverde materiaal in de volkstaal bijgevolg een belangrijk deel van hun schriftcultuur over het hoofd ziet. Zoals ik later zal uitleggen mogen we de kennis van het Latijn bij sommige vroege begijnen inderdaad niet onderschatten, maar al bij al denk ik toch dat het hier om een klein aantal individuele begijnen gaat. Er zijn trouwens weinig handschriften in het Latijn die zeker aan begijnengemeenschappen toebehoorden : twee processionalen van de vroege zestiende eeuw afkomstig van het begijnhof van de Wijngaard in Brugge[8]; een laat-vijftiende-eeuws handschrift, nu in de bibliotheek van Yale University, met diverse teksten betreffende de Heilige

7. B. Delmaire, *Le diocèse d'Arras de 1093 au milieu du XIVe siècle. Recherches sur la vie religieuse dans le Nord de la France au Moyen Age*, Atrecht, 1994, dl. 1, p. 324; R. Hanon de Louvet, "L'origine nivelloise de l'institution béguinale 'La Royauté', fondation béguinale d'une Reine de France Marie de Brabant et la légende de la béguine de Nivelles", in *Annales de la Société archéologique et folklorique de Nivelles et du Brabant wallon* 17 (1952), p. 5-77, hier 54; R. Pick, "Der St. Margarethenkonvent im Beguinenwinkel zu Aachen", in *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 46 (1887), p. 179-180. Deze en andere bevolkingsgegevens zijn verzameld in Simons, *Cities of Ladies*, hoofdstuk 2.

8. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Hs. IV.210 (ca. 1510) en Brugge, Museum van het Heilig Bloed (zie over dit laatste handschrift, A. Arnould, "De handschriften in het museum van het Heilig-Bloed", in *Het Heilig Bloed te Brugge*, Brugge, 1990, p. 79-90).

Barbara afkomstig van het begijnhof van Herentals (in 1991 knap onderzocht door Albert Derolez, wiens analyse suggereert dat het handschrift persoonlijk bezit van de kapelaan van het begijnhof was, en dus niet noodzakelijk door begijnen werd gebruikt[9]); en dan zijn er nog een tiental psalters en getijdenboeken uit de dertiende en veertiende eeuw (sommige met Franse gebeden en devotionele teksten), die misschien door begijnen uit Luikse, Henegouwse en Brabantse gewesten werden gehanteerd – maar hoe moeilijk het wel is om die handschriften met zekerheid aan begijnen toe te schrijven heb ik enkele jaren geleden al betoogd[10]. Kortom, het is weinig waarschijnlijk dat een belangrijk deel van begijnenlectuur in het Latijn was geschreven.

Nee, de magere oogst aan bewaarde handschriften heeft andere oorzaken. Er is uiteraard ontzettend veel verloren. Stooker en Verbeij geven overigens toe, zoals Obbema en anderen dat al deden, dat het bewaarde bestand aan Middelnederlandse handschriften niet noodzakelijk representatief is voor wat ooit is geproduceerd of door middeleeuwse kloosters en semi-religieuze instellingen werd verworven[11]. Niet alleen is slechts een tiende of zelfs minder van de in kloosterbibliotheken ooit aanwezige handschriften ook bewaard, maar de kansen van bewaring verschilden sterk naargelang van regio en kloosterorde. Als we het bewaarde bestand nader bekijken, moeten we meteen tot het besluit komen dat heel wat begijnen-

9. New Haven, Yale University, Beinecke Library, MS. Marston 287, derde kwart 15de eeuw, uit de bibliotheek van Nicaas Bogaerts (zie A. Derolez, "A Devotee of Saint Barbara in a Belgian Beguinage (Marston MS 287)", in R. G. Babcock (red.), *Beinecke Studies in Early Manuscripts. Supplement to The Yale University Library Gazette* 66 (1991), p. 197-218). De toenmalige pastoor van dit begijnhof, Jan van den Eynde of Raymakers, bezat een handschrift van de *Postilla in Bibliam* door Nicolaus de Lyra in zeven delen, nu in de verzameling van de Brusselse Koninklijke Bibliotheek, Hs. 21114-20. Overigens kwamen dergelijke handschriften van clerici wel eens in het bezit van begijnen : Gerard van Griete, pastoor in het Groot Begijnhof van Antwerpen, liet bij zijn dood in 1516 *.iii. libros et unum missale* aan het begijnhof na (Leuven, Universiteitsbibliotheek, Archief, Collectie Philippen, XV, nr. 1, fol. 34r). Jaargetijdenregisters en andere handschriften voor liturgisch gebruik bleven gewoonlijk echter tot de bibliotheek van pastoor en kerk behoren.

10. J. H. Oliver, *Gothic Manuscript Illumination in the Diocese of Liège (c. 1250 – c. 1330)*, Leuven, 1988, 2 delen. Mijn bespreking ("Beguines and Psalters") in *Ons Geestelijk Erf* 65 (1991), p. 23-30, werd gevolgd door een wederwoord van J. Oliver, "Reflections on Beguines and Psalters," in *Ons Geestelijk Erf* 66 (1992), p. 248-256, en mijn "reply", *ibidem*, p. 256-259. Over de devotionele teksten in deze handschriften, zie ook J. Oliver, "'Je pecherise renc grasces a vos'. Some French Devotional Texts in Beguine Psalters", in P. R. Monks en D. D. R. Owen (red.), *Medieval Codicology, Iconography, Literature, and Translation. Studies for Keith Val Sinclair*, Leiden, New York en Keulen, 1994, p. 248-262.

11. *Collecties*, dl. 1, p. 293-294.

handschriften ontbreken of niet langer te identificeren zijn. Denken we er maar aan dat vele van die begijnengemeenschappen zich aan ziekenzorg wijdden en een hospitaal bedienden voor arme maar ook zieke vrouwen; bovendien waren vooral in de beginperiode nogal wat begijnen actief in de zorg voor leprozen. Nochtans kennen we niet één handschrift met medische teksten in de volkstaal (of in het Latijn) dat met zekerheid aan een begijn heeft toebehoord.

Wat is overgeleverd is uiteraard maar een fractie van wat ooit is geproduceerd, maar er zijn verschillende redenen om aan te nemen dat handschriften van begijnen veel minder kansen tot bewaring en overlevering hadden dan andere. Zoals ik in mijn boek aantoon, zijn vele van de oorspronkelijke begijneninstellingen in de veertiende en vroege vijftiende eeuw verdwenen, deels wegens de vervolging die hen in die tijd te beurt viel, deels door gebrekkige financiering en organisatie. Niet minder dan 85 begijnengemeenschappen (meestal die kleinere "conventjes" waar ik het al over had) overleefden de veertiende eeuw niet : ze verdwenen gewoon, of in enkele gevallen werden ze kloostertjes van cellenzusters, tertiarissen, of zelfs regularissen. Wat is er met hun boekencollecties gebeurd? Dat weten we helemaal niet. Hoe belangrijk die vraag wel is (en hoe die vraag begrijpelijkerwijs in de massieve studie van Stooker en Verbeij vaak over het hoofd werd gezien), leert ons bijvoorbeeld het handschrift 70 E 5 van de Haagse Koninklijke Bibliotheek, het belangrijkste handschrift van de zogenaamde Limburgse sermoenen. Het handschrift werd lange tijd "ca. 1400" gedateerd en toegeschreven aan het Maastrichtse klooster van de Maagdendries, een tertiarissenklooster dat in de vijftiende eeuw een ouder begijnenconvent nabij de kerk van Sint-Andries opvolgde. Recent onderzoek van onder meer J.P. Gumbert heeft aangetoond dat het in de vroege veertiende eeuw is ontstaan; het kan dus wel degelijk tot het handschriftenbezit van de begijnen van Sint-Andries hebben behoord, een convent dat in 1426 zeker nog bestond. Dat dit handschrift ook de Zeven Manieren van Minne van Beatrijs van Nazareth en een versie van Hadewijchs tiende brief bevat, versterkt het vermoeden dat het als een aanwinst van het oude begijnenconvent, en niet van het latere tertiarissenklooster mag worden beschouwd, al kunnen we dit niet met absolute zekerheid zeggen[12].

12. J. P. Gumbert, "De datering van het Haagse handschrift van de 'Limburgse Sermoenen'", in E. Cockx-Indestege en F. Hendrickx (red.), *Opstellen voor Dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*, Leuven, 1987, dl. 1, p. 167-181; Oliver, "Je

Een tweede reden waarom begijnenhandschriften minder gemakkelijk zijn overgeleverd en moeilijk te identificeren zijn, ligt in het bijzondere eigendomsregime en de organisatie van begijnengemeenschappen. In tegenstelling tot kloosterlingen hadden begijnen recht op privé-bezit, meer nog, begijnen moesten bij hun intrede bewijzen over eigen middelen te beschikken of door arbeid in hun eigen voortbestaan te kunnen voorzien. Ze huurden een huis of een kamer in de begijnengemeenschap voor de duur van hun verblijf, maar beschikten over hun eigen huisraad, kledij en allerlei andere benodigdheden, inclusief handschriften. Alweer in tegenstelling tot regularissen, tertiarissen of andere kloosterorden, hadden begijneninstellingen meestal geen gemeenschappelijke bibliotheken. Vanaf de vijftiende eeuw vinden we in sommige begijnhofconventen (waar traditioneel de opleiding van nieuwe begijnen plaatsvond) wel het begin van collectievorming[13], maar echte bibliotheken waren dit niet, en in het algemeen was het privé-bezit van handschriften en gedrukte boeken de regel. Dat betekent natuurlijk ook dat de overlevering van die handschriften veel minder dan in kloosterorden institutioneel werd ondersteund. De overlevering hing af van de beschikkingen die individuele begijnen maakten, gewoonlijk bij testament, of per donatie *inter vivos*. Op die wijze konden begijnen handschriften overmaken aan een medebegijn, aan een clericus van het begijnhof, aan de kerk of kapel van het begijnhof, maar ook aan een persoon, eventueel een familielid, die niet met de begijnengemeenschap verbonden was en niet als begijn door het leven ging. Uiteraard had vooral in dat laatste geval het handschrift minder kansen tot overlevering en is het, indien overgeleverd, ook minder gemakkelijk als begijnenhandschrift te herkennen. Hoe gemakkelijk dergelijke handschriften onder begijnen werden doorgegeven, leert ons een testament uit het Brusselse begijnhof, waarin de begijn Yde Rademakers haar exemplaar van *Den Dissipel ende de Sierheit* aan twee

pecherise", p. 255. Ook met betrekking tot de handschriften uit het vermaarde St.-Agnesklooster te Maaseik kan er soms twijfel bestaan : de begijnengemeenschap die aan dit klooster voorafging, heeft vermoedelijk langer bestaan dan algemeen wordt gedacht. Over de begijnenconventen van Maaseik en Maastricht, zie Simons, *Cities of Ladies*, App. I, nrs. 65, 66A en 66B.

13. Enkele gegevens hierover vindt men bij F. De Ridder, "De conventen van het Oud-Begijnhof te Mechelen", in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 35 (1930), p. 56-84. De infirmerie van het begijnhof van Valenciennes bezat in 1485 drie boeken in het Frans, namelijk *le livre Saint Bernard* en twee sermoenenbundels (B. Carpentier, "Le Béguinage Sainte-Élisabeth de Valenciennes, de sa fondation au XVIème siècle", in *Mémoires du Cercle archéologique et historique de Valenciennes* 4 (1959), p. 95-182, hier 157).

medebegijnen naliet, met de opdracht het ter beschikking te houden van arme begijnen *ende den anderen die in lesen willen*[14].

Het bewaarde bestand aan handschriften in het Middelnederlands (of in het Middelfrans, of in het Latijn) is dus geen goede indicator van de mate waarin begijnen geletterd waren en boeken gebruikten. Wat weten we daar dan wel over? Op grond van regelteksten (die gewoonlijk slechts weinig zeggen over boekengebruik), enkele hagiografische bronnen, maar vooral teksten uit de praktijk, met name testamenten, uit de dertiende tot vijftiende eeuw, kunnen we het volgende stellen.

We kunnen er niet van uitgaan dat alle begijnen konden lezen – en nog minder dat ze ook konden schrijven. Diverse regelteksten maken een onderscheid tussen "geleerde" begijnen, zij die konden lezen, en de anderen[15]. Dat onderscheid zal waarschijnlijk veel te maken hebben met de belangrijke sociale tegenstellingen die we bij de vroegste begijnen kunnen herkennen. Naast de gegoede begijnen uit de lage adel en vooral uit stedelijke maar niet-edele toplagen, leefden immers ook begijnen van een meer bescheiden afkomst die door handwerk in hun onderhoud moesten voorzien. In sommige begijnhoven kon het aantal van dergelijke begijnen tot ongeveer 50% of meer oplopen. Vooral onder die laatste groep van begijnen met een geringe opleiding en soms marginaal inkomen, mogen we een hoge graad van ongeletterdheid veronderstellen. Cijfergegevens daarover zijn pas vanaf de vroege zeventiende eeuw beschikbaar. Tijdens de visitatie van het begijnhof van Aarschot in 1628, bijvoorbeeld, tekenden twee van de dertien begijnen met een kruisje[16].

Onder de geletterde begijnen moet het schrijven relatief courant geweest zijn. Het was trouwens noodzakelijk voor een goed bestuur van de gemeenschap. Oversten van het hof of van het convent konden vrijwel altijd schrijven. Het reglement van het hospitaal van

14. Brussel, Archief van het OCMW, B 1452 (het ongedateerde testament is bewaard in een informeel afschrift uit de 15de eeuw).

15. Enkele voorbeelden (uit vele) : de statuten van het begijnhof van Lier uit 1401 (L. J. M. Philippen, *De Begijnhoven. Oorsprong, Geschiedenis, Inrichting*, Antwerpen, 1918, p. 341), van Sint-Omaars uit 1428 (P. Fredericq, "A propos du Règlement des Béguines de Saint-Omer (1428)", in *Bulletin de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique* 67 (1897), p. 121-129), of de overkoepelende statuten voor begijnhoven in het bisdom Antwerpen uit 1588 (Philippen, *Begijnhoven*, p. 320).

16. *Het Begijnhof van Aarschot*, Aarschot, 1976, p. 72.

de begijnen van Sint-Elisabeth in Rijsel, uit 1402, voorzag bijvoorbeeld dat de namen van de begijnen afwezig bij de dagelijkse diensten door de hospitaalmeesteres of haar gezellin in een register werden opgetekend[17]. Maurits Gysseling heeft erop gewezen dat verscheidene oorkonden voor het begijnhof van Brugge uit de late dertiende eeuw waarschijnlijk in het begijnhof zijn geschreven, misschien door een begijn[18]. De rekeningen van de meesteressen van het begijnhof van Diest werden in de veertiende eeuw wellicht ook door henzelf geschreven – in het Latijn (het is wel potjeslatijn, maar toch)[19]. Sommige begijnen waren professioneel met het schrijven bezig of hadden als voornaamste taak het schrijven van akten en het bijhouden van registers. Dergelijke *scriverigghen* waren er zeker in elk van de twee begijnhoven van Gent vanaf de veertiende eeuw (maar die functies – het gaat om meer dan één schrijfster – kunnen wel ouder zijn)[20]. Enkele penproefsels van een begijn uit Hoogstraten uit de vijftiende eeuw geven ons een indruk van de leescultuur van zo'n schrijfster, *Lysken* : ze noteerde, in het Nederlands, twee spreuken toegeschreven aan Augustinus, een niet geïdentificeerd devoot rijmpje, een nonsens versje, een stukje uit een oorkonde en de eerste regels van een brief aan haar ouders[21]. Die schrijfsters beschikten uiteraard over het nodige materiaal, maar men vindt zeer zelden sporen van echte schrijfkamers of schrijfateliers. Pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw staat het vast dat in het begijnhof van Brugge een begijn, Baerbelkin of Babekin Boems (geholpen door een zekere Bavinekin) als boekverluchter werkzaam was[22], en de twee geïllustreerde processionalen voor dat begijnhof uit de vroege zestiende eeuw die ik zo-even vermeldde zijn vermoedelijk ook daar geschreven. Van een uitgebreide boeken-

17. P. Denis du Péage, *Documents sur le Béguinage de Lille 1245-1841*, Rijsel, 1942, p. 90.

18. M. Gysseling en W. Pijnenburg, *Corpus van Middelnederlandse Teksten (tot en met het jaar 1300). I : Ambtelijke bescheiden*, dl. 1, Den Haag, 1977, p. 249-250 en 270, nrs. 130, 131, en 150 (uit 1273-1274).

19. Zie F. J. E. Raymaekers, *Het kerkelijk en liefdadig Diest*, Leuven, 1870, p. 465.

20. De oudste expliciete vermelding dateert van 1344 : Gent, Rijksarchief, Sint-Elisabethbegijnhof Gent, oorkonde op datum 15 oktober 1344 (betreft Klein Begijnhof van Ter Hooie). Twee verzoekschriften, in 1284 door de begijnen van St.-Elisabeth te Gent (in het Frans) aan graaf Gwijde van Dampierre gericht, zijn wellicht ook door de begijnen zelf opgesteld : Gent, Rijksarchief, Sint-Elisabethbegijnhof Gent, oorkonde op datum 30 april 1284, en Gent, Stadsarchief, Reeks LXXVIII, oorkonden Béthune, nr. 50.

21. Hoogstraten, Stadsarchief, Begijnhof, nr. 184A, schutblad; zie J. Lauwerys, *Het begijnhof van Hoogstraten*, dl. 2, Hoogstraten, 1975, p. 90, noot 3.

22. Baerbelkin betaalde lidgeld in het boekverluchtersgilde te Brugge van 1459 tot 1488; Bavinekin is vermeld in 1468-69 : W. H. J. Weale, "Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges", in *Le Beffroi* 4 (1872-3), p. 111-119 en 238-337 (hier 264, 278, 287, 315).

productie door begijnen in de middeleeuwen kan echter geen sprake zijn.

Dat boeken (handschriften, en vanaf de late vijftiende eeuw natuurlijk ook gedrukte werken) in begijnenkringen vanaf het prille begin circuleerden, wordt door vele akten uit de praktijk bevestigd. Over welke handschriften het precies gaat is niet altijd duidelijk. De enorme reeks testamenten die het stadsarchief van Doornik vroeger bezat is grotendeels verloren gegaan, maar wat ervan is overgebleven (in origineel, afschrift, of ontleding) bevat enkele nuttige gegevens over titels in het bezit van plaatselijke begijnen vanaf ca. 1300, zoals ik al eerder kon toelichten[23]. Testamenten bewaard voor andere plaatsen ontberen precieze data of zijn te fragmentair om conclusies toe te laten. Zo laat een begijn van Tienen in 1431 haar getijdenboek aan één begijn na en "alle andere boeken en rollen" die ze bezit aan een andere[24]. Een begijn in Dinant vermeldt vier handschriften in haar testament, opgesteld in 1302 : *les .ii. meilheurs livres que j'ais* laat ze aan een vrouw over, *les .ii. autres livres* aan een tweede begijn[25]. Hoewel we zo dus meestal geen titels of incipit (en nog minder auteurs) leren kennen, vertellen die documenten ons wel wat over het *soort* van handschriften dat begijnen hanteerden, de gelegenheden waarbij lezen te pas kwam en de wijze waarop handschriften werden gebruikt.

De eerste groep van handschriften waarvan begijnen zeer vaak gebruik maakten, wordt natuurlijk gevormd door het psalter of psalter-en-getijdenboek. De allervroegste bronnen over begijnen wijzen al in die richting : in de *vita* van de heilige Odilia lezen we dat deze vrome weduwe uit Luik, overleden in 1220, een geïllustreerd psalter had en graag mediteerde bij het bekijken van een miniatuur die de kruisiging voorstelde; roerend is ook het tafereel in een andere vroege *vita*, van Ida van Nijvel, waarin beschreven staat hoe Ida als jong meisje omstreeks 1208-1209 het ouderlijke huis ontvluchtte met haar psalter onder de arm en zich daarmee naar een

23. M. Lauwers en W. Simons, *Béguins et Béguines à Tournai au Bas Moyen Âge. Les communautés béguinales à Tournai du XIIIe au XVe siècle*, Doornik en Louvain-la-Neuve, 1988, p. 33-34.

24. P. Moulaert, "Quatre testaments de Béguines du 14e et 15e siècle", in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* 13 (1876), p. 339-348 (hier 343).

25. D. Brouwers, "Analectes dinantais. Deuxième série", in *Annales de la Société archéologique de Namur* 38 (1927), p. 245-281 (hier 256).

kleine begijnengemeenschap in de stad spoedde[26]. Psalters en getijdenboeken worden vanaf het midden van de dertiende eeuw geregeld vermeld in testamenten van en voor begijnen[27]. Deze handschriften werden uiteraard niet alleen tijdens de mis, tijdens vespers of andere getijden, maar ook ter voorbereiding van de mis of bij andere gelegenheden gelezen. Dat gebeurde individueel, tijdens private meditatiemomenten, waarbij misschien vooral de devotionele teksten in de volkstaal werden gelezen – teksten die precies tot meditatie aanleiding gaven en ze konden ondersteunen[28]. Maar soms las men die handschriften ook in groep en publiekelijk, buiten het eigenlijke begijnhof. Een van die gelegenheden wil ik hier in het bijzonder vermelden, omdat ze in de literatuur nog onderbelicht is : de gewoonte, geattesteerd in de dertiende en veertiende eeuw, waarbij begijnen uitgenodigd werden om na de dood van een vrouw (zelden van een man) de dodenwake te doen en het lijk de volgende dag naar het graf te begeleiden. De begijnen die aan de wake of de lijktocht deelnamen lazen dan vermoedelijk luidop, in groepjes van vijf, zes, of soms zelfs meer, de Latijnse teksten van het psalter of van de dodenofficie, die geletterde begijnen zeer goed kenden en grotendeels gememoriseerd hadden[29]. Het beeld van begijnen die in processie naast elkaar lopend door de straten van de stad trokken terwijl ze het psalter lazen, moet bijna spreekwoordelijk geweest zijn. Bij een carnavalesque door Hoei aan het einde van de dertiende eeuw liepen een aantal jonge mannen als begijn verkleed mee, twee aan twee, terwijl ze al prevelend in een handschrift lazen[30]. Zoals allicht bekend is de naam "begijn" zeer waarschijnlijk afgeleid van die gewoonte gebeden te prevelen of mompelen[31].

26. "Vita B. Odiliae viduae Leodiensis", in *Analecta Bollandiana* 13 (1894), p. 197-287 (hier 214-215); *Vita B. Idae de Nivellis*, in Chr. Henriquez, *Quinque Prudentes Virgines*, Antwerpen, 1630, p. 199-297 (hier 201).

27. Bijvoorbeeld te Ieper in 1264 (G. Des Marez, "Le droit privé à Ypres au XIIIe siècle", in *Bulletin de la Commission royale des anciennes lois et ordonnances de la Belgique* 12 (1927), p. 210-458, hier p. 310, nr. 3); te Tongeren in 1273 (Tongeren, Stadsarchief, Begijnhof, oorkonden 1ste reeks, nr. 4).

28. Oliver, "Je pecherise", p. 252, 256-259.

29. Zie bijvoorbeeld Parijs, Bibliothèque nationale de France, Nouvelles acquisitions latines 2592, nr. 118 (Doornik, 1304) en Paul Trio, "Het testament van de Ieperling Pieter Paelding (1306). Een nieuw licht op de oorsprong van de Ieperse O.L.V.-broederschap van studenten van Parijs", in *Wevend aan het verleden. Liber Amicorum O. Mus*, Veurne, 1992, p. 233-246 (hier 240 : Ieper, 1306). Meer over dit gebruik, en het uitsterven ervan, in Simons, *Cities of Ladies*, hoofdstuk 3.

30. S. Balau, *Chroniques liégeoises*, dl. 1, Brussel, 1915, p. 47-48 (1298).

31. M. Gysseling, "De herkomst van het woord begijn", in *Heemkundig Nieuws* 13 (1985), p. 9-12.

Een tweede belangrijk, niet-liturgisch gebruik van handschriften is beschreven in sommige regels en andere teksten uit de praktijk : het gaat hier alweer om (voor)lezen in groep. Tijdens de werkmomenten van de dag, bij het spinnen of andere vormen van handenarbeid, waren begijnen die in conventverband leefden in een kamer verzameld. Dan werd er gebeden (onder meer populaire gebeden als het Ave), besprak men de hoofdpunten van het voorbije sermoen, maar las men gewoonlijk ook voor. Wat er precies gelezen werd is niet zo duidelijk : een zeventiende-eeuwse regel voor het begijnhof van Aarschot schrijft uittreksels voor uit *het leven der heyligen oft eenighe devote boexkens* en de *Navolginghe Christi*, maar de lectuur kan in de dertiende en vroege veertiende eeuw meer verscheiden zijn geweest, zeker in conventen buiten begijnhofverband[32]. De oudste gekende lectionaria in het Middelnederlands, die van omstreeks 1300 dateren[33], kunnen bijvoorbeeld bij dergelijke werkmomenten gebruikt zijn, maar ook heel wat andere teksten.

De laatste gelegenheid tot het gebruik van het boek die ik hier wil vermelden – weer omdat de bestaande literatuur die te weinig benadrukt – is het onderwijs. Onze ideeën over het onderwijs verstrekt door begijnen zijn te vaak bepaald door de toestand in de vroegmoderne tijd (onlangs nog bestudeerd door Maurits de Vroede[34]), toen begijnen onderwijs gaven aan jonge meisjes (soms ook jongens) dat zeer elementair mag heten : wat lezen, naaien, borduren, kantklossen, soms ook wel wat Frans, en vanzelfsprekend "goede manieren". Hoewel we daar niet zoveel van weten, komt het me toch voor dat het niveau van het begijnenonderwijs vooral in de begintijd, tijdens de dertiende en vroege veertiende eeuw, hoger moet gelegen hebben. Het omvatte zeker ook muziekonderwijs (wat ook een basiskennis van Latijn impliceerde), wellicht ook het schrijven en, in sommige gevallen, heel wat meer. Het zou ons te ver leiden alle kleine aanduidingen die hierop wijzen te bespreken[35]; ik wil hier enkel vermelden dat critici van begijnen zoals Guibert van Doornik zich in de dertiende eeuw zorgen maakten over het feit dat begijnen teksten van de Heilige Schrift in de volkstaal bij het onderwijs of tijdens die zo-even vermelde werkstonden hanteerden. Guibert was

32. *Het Begijnhof van Aarschot*, p. 96-97. Zie ook De Ridder, "De conventen", p. 55, 80.

33. D. Geirnaert en N. Geirnaert, "Membra disiecta Brugensia. Een fragment van een onbekend Middelnederlands lectionarium", in Cockx-Indestege en Hendrickx, *Opstellen*, dl. 1, p. 207-228.

34. *Religieuses et béguines enseignantes dans les Pays-Bas méridionaux et la Principauté de Liège aux XVIIe-XVIIIe siècles*, Leuven, 1996.

35. Meer daarover in Simons, *Cities of Ladies*, hoofdstuk 3.

daarover zeer streng. In zijn *Collectio de Scandalis Ecclesiae*, opgesteld ter voorbereiding van het Concilie van Lyon van 1274, schreef hij onder meer :

> Er zijn in onze streek vrouwen die men begijnen noemt, en van wie sommigen, beroemd om hun subtiliteiten, graag over nieuwigheden speculeren. Ze hebben de mysteries van de H. Schrift geïnterpreteerd en in de volkstaal vertaald, hoewel zelfs de beste kenners van de Schrift die nauwelijks kunnen begrijpen. Ze lezen die teksten in groep, zonder de vereiste eerbied, overmoedig, in hun geheime bijeenkomsten (*conventicula*), in hun werkplaatsen, en zelfs in publiek. Ik heb zelf een bijbel in het Frans gezien, gelezen en in handen gehouden, een bijbel waarvan het model (*exemplar*) nu voor om het even wie beschikbaar is in Parijse schrijfwinkels; bijgevolg kunnen ketterse, verkeerde, twijfelachtige, of gewoon domme interpretaties zo gekopieerd worden[36].

Het is bekend dat al in de late twaalfde eeuw de Handelingen van de Apostelen in het Frans werden vertaald voor gebruik van Luikse leken (mannen en vrouwen) in een milieu waarin korte tijd later de eerste begijnengemeenschappen zijn ontstaan[37]. Joris Reynaert heeft er al op gewezen dat Hadewijchs gebruik van bijbelteksten op een grondige vertrouwdheid met de bijbel in het Latijn wijst[38]. En tenminste één bijbelvertaling in het Frans is bewaard, waarvan vermoed kan worden dat ze in het begin van de veertiende eeuw in het bezit was van een begijn te Reims die ook als onderwijzeres is bekend[39]. In dit opzicht is het ook belangrijk te wijzen op een nog niet eerder gekende overeenkomst, die begijnen van het hof van Champfleury te Douai en de clerus van het kapittel van Saint-Amé te Douai bij de oprichting van het hof in 1245 afsloten. Daarin beloofde het kapittel om een bekwame clericus ermee te gelasten aan de vrouwen in het begijnhof geregeld onderwijs te verstrekken (er wordt expliciet gesteld dat mannen daarbij niet toegelaten waren), over de "geleerde disciplines" (*litteralibus disciplinis*)[40]. In *Cities of Ladies* betuig ik trouwens dat de groeiende controverse rond begijnen tijdens de dertiende eeuw juist een gevolg was van hun ambitie om

36. A. Stroick, "*Collectio de Scandalis Ecclesiae*. Nova editio", in *Archivum Franciscanum Historicum* 24 (1931), p. 33-62 (citaat vertaald van p. 62).

37. Het dossier over die gegevens is hernomen in Simons, *Cities of Ladies*, hoofdstuk 1.

38. "Hadewijch en de Bijbel", in Cockx-Indestege en Hendrickx, *Opstellen*, dl. 2, p. 41-55.

39. Reims, Bibliothèque municipale, Ms. 52.

40. Rijsel, Archives départementales du Nord, 30 H 17, nr. 250.

delen van de Latijnse geletterdheid (onder meer de Schrift) te beheersen en ook te onderwijzen.

Het moet daarom duidelijk zijn, denk ik, dat we bij de vroegste begijnen inderdaad een belangrijke interesse voor het boek mogen veronderstellen, een interesse die grotendeels aan onze waarneming ontsnapt maar daarom niet minder reëel is. Ze is geenszins te vergelijken met de veel grotere en meer systematische leescultuur van de moderne devoten uit de latere eeuwen, maar moet vernieuwend geweest zijn; ze verklaart onder meer de rijkdom en weerklank van het werk van individuele begijnen zoals Hadewijch en, langs Franstalige kant, Marguerite Porète.

Maar ook de latere begijnencultuur kan ons af en toe verrassen. Laten we eindigen met een vrij unieke bron, een lijstje van boeken die Elisabeth Gruters in de late vijftiende eeuw aan het Klein Begijnhof van Ter Hooie te Gent schonk. De tekst is al driemaal uitgegeven. Stoker en Verbeij, die de lijst hernamen, vermeldden dat van de 70 handschriften (en misschien ook gedrukte werken) die zijn opgesomd, er geen enkel bewaard is[41]. Samengevat kan men stellen dat de lijst het soort van eenvoudige devotionele literatuur bevat die we op grond van de weinige bewaarde handschiften in de late vijftiende en zestiende eeuw ook in andere begijnhoven aanwezig mogen achten. Nochtans staat er een item op de lijst, het enige van de 70 handschriften geschreven op francijn (wat speciale aandacht of een grotere ouderdom kan doen veronderstellen), dat te denken geeft. Het handschrift wordt als volgt geïdentificeerd : *Item eenen bouc hoe haer een siele naect sal hauden an Gode*. Dit incipit lijkt toch wel sterk op dat van Marguerite Porète's *Mirroir des Simples Ames*, in het begin van de veertiende eeuw als een ketters werk veroordeeld : *Ame de Dieu touchee et denuee de peché*[42]. Het is niet meer dan een veronderstelling, maar als ze juist is – en ik geloof dat graag – dan zou die ene kleine vermelding erop wijzen dat zelfs op het einde van de middeleeuwen begijnen van Ter Hooie de kans hadden een tekst in te zien die van een oudere, rijkere leescultuur getuigde.

41. *Collecties*, dl. 1, p. 344-345, herdrukt naar A. Cassiman, "Drie verdwaalde stukken uit het archief van O. L. Vr. Ter Hoyen, begijnhof te Gent", in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r. 5 (1951), p. 319-329 (hier 323-326). Die editie is niet zonder fouten; de beste uitgave is A. Derolez en B. Victor, *Corpus Catalogorum Belgii. The Medieval Booklists of the Southern Low Countries*, dl. 3, Brussel, 1999, p. 27-31. Tenminste één handschrift op de lijst is wel degelijk bewaard, zie hoger, noot 3.

42. De standaardeditie van dit werk is R. Guarnieri en P. Verdeyen, ed., *Marguerite Porète, Le Mirouer des Simples Ames / Margaretae Porete Speculum Simplicium Animarum* (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, 69),Turnhout, 1986.